

تبیین اصول هویت‌ساز در معماری خانه‌های طباطبایی و بروجردی*

علی یاران^۱ - حسین بهرو^{۲*} - سید امیررضا نظام دوست^۳

۱. دکتری معماری و استاد تمام وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران.
۲. کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۱/۰۸ تاریخ اصلاحات: ۹۸/۰۷/۰۹ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۰۷/۱۶ تاریخ انتشار: ۹۹/۰۳/۳۱

چکیده

با توجه به انقطاع فرهنگی، اغتشاش و نابسامانی در معماری دوره معاصر این سرزمین، خانه‌های شکل گرفته در این دوران، پاسخگوی بسیاری از روابط و نیازهای فرهنگی و اجتماعی مردم این مرز و بوم نیست. از این رو شناخت مفاهیم و عناصر هویت‌ساز در معماری خطه کاشان نقشی بسیار مهم و کلیدی را در روند ساختن مسکن با هویت و پاسخده به نیازهای فرهنگی و اجتماعی ساکنان جامعه امروزی این منطقه ایفا خواهد کرد. در جهت تبیین و شناسایی عناصر و مفاهیم هویت‌ساز، دو نمونه از خانه‌های تاریخی در شهر کاشان، با به‌کارگیری روش کیفی و با رویکرد توصیف و تحلیل محتوا، مورد مطالعه و واکاوی قرار گرفتند. بر اساس نتایج حاصله، عناصر هویت‌ساز به دو بخش طبیعی و کالبدی تقسیم شدند؛ همین‌طور مفاهیم هویت‌ساز نیز تعیین شد، که برخی از این مفاهیم و اصول فکری هم‌راستا با نظریه‌های صاحب‌نظران و برخی دیگر نیز به‌صورت نسبی همسو با نظریه‌های صاحب‌نظران ارزیابی شد. عناصر طبیعی هویت‌ساز عبارت‌اند از: آب، باد، نور و گیاه. عناصر کالبدی نیز شامل: ورودی، هشتی، شاه‌نشین، تالار، ایوان، حیاط مرکزی، دالان رابط، مهتابی، بادگیر و حوضخانه. مفاهیم و اصول فکری تأثیرگذار بر شکل‌گیری مسکن در شهر کاشان عبارت‌اند از: درونگرایی، مرکزگرایی، ارتباط معماری با طبیعت، به‌کارگیری اصول هندسی در شکل‌گیری فضاها و تصاویر بصری در کالبد، توجه به رعایت سلسله مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان، انعطاف‌پذیر بودن فضاها، تناسب و تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با بوم و اقلیم منطقه؛ از جمله مواردی بودند که به‌عنوان مفاهیم قطعی و شفاف در شکل‌گیری معماری خانه‌های شهر کاشان مشاهده شد. در ادامه تبیین مفاهیم هویت‌ساز خانه‌های شهر کاشان، برخی ویژگی‌ها و مفاهیم نیز با کیفیت تأثیرگذاری نسبی ارزیابی شد (که به‌صورت کامل و قطعی نمی‌توان به‌عنوان یک اصل هویت‌ساز شناخت) که عبارت‌اند از: خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا، مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا، شفافیت و تداوم.

واژگان کلیدی: عناصر و مفاهیم هویت‌ساز، خانه، کاشان.

* مقاله حاضر برگرفته از بخشی از رساله کارشناسی‌ارشد نویسنده سوم با عنوان «ارائه الگوهای کالبدی مبتنی بر معماری زمینه‌گرا جهت طراحی مجتمع مسکونی در شهر کاشان» است که تحت راهنمایی نویسنده اول و مشاوره دکتر حسین کلانتری خلیل‌آباد در گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه علم و فرهنگ تهران انجام شده است.

** E_mail: h.behroo@yahoo.com

۱. مقدمه

معماری و اصل ساختن، همواره در راستای پاسخگویی به نیازهای انسانی شکل گرفته است؛ نیازهایی که رابطه مستقیم با شکل و سبک زندگی انسان دارد. در ادوار مختلف زندگی بشر، عواملی همچون: نیازهای ذاتی، مذهب و اقلیم بر شکل‌گیری و جهت‌دهی رفتار و کنش‌های انسانی تأثیر داشته است. مجموعه این کنش‌های اجتماعی که فرهنگ غالب یک مجموعه و ساختار انسانی را تشکیل می‌دهد، به صورت مستقیم بر کیفیت شکل‌گیری فضا و کالبد معماری تأثیر می‌گذارد.

معماری ایران نیز، در سیر روند تکاملی خود، همواره بر اساس اصول و ارزش‌های انسانی شکل گرفته است؛ چنان‌که با مطالعات در معماری این سرزمین می‌توان به این نتیجه رسید که هر بنایی از قصه و داستانی مجزا، زبان می‌گشاید و این مطلب حاکی از این نکته است که شکل‌گیری و معماری ابنیه در تمام ادوار تاریخ ایران بر اساس سناریوها و شرایط محیطی و انسانی گوناگونی بوده است. خانه‌های ایرانی نیز از این قاعده مستثنی نیستند؛ به گونه‌ای که با مطالعه مسکن ایرانی می‌توان به این نتیجه رسید که معمار ایرانی، به تمام عناصر و وجوه کالبدی و غیرکالبدی بنا متفکرانه اندیشیده و استادانه عمل کرده است.

حال در عصر معاصر و همسو با پیشرفت فناوری و صنعت ساختمان و تعدد سبک‌ها در این دوره، معماری ایرانی با انقطاع فرهنگی و گسست از تجارب تاریخی و نیز اصول بی‌زمان موجود در سنت‌های ارزشمند فرهنگ خودی، مواجه است و این گسست از سنت، آسیب‌های جدی به معماری و شهرسازی معاصر شهرهای مختلف ایران، به خصوص کاشان وارد کرده است. امروزه توجه اصلی

دست اندرکاران تهیه مسکن غالباً بر عوامل کمی و به‌ویژه بر عوامل اقتصادی متمرکز است، در حالی که یکی از اصلی‌ترین مباحث، توجه به ویژگی‌های کیفی، مخصوصاً بارزهای معنوی و ارزش‌های فرهنگی است؛ که در تهیه غالب برنامه‌ها و طرح‌های معماری از جمله مسکن مورد غفلت واقع شده است. با توجه به انقطاع فرهنگی، اغتشاش و نابسامانی در معماری حال حاضر این سرزمین، خانه‌های شکل گرفته در این دوران، پاسخگوی خیلی از روابط و نیازهای فرهنگی و اجتماعی مردم این مرز و بوم نیست. از این رو شناخت مفاهیم و عناصر هویت‌ساز در معماری این سرزمین نقشی بسیار مهم و کلیدی را در روند شکل‌گیری مسکن با هویت و پاسخده به نیازهای فرهنگی و اجتماعی ساکنان جامعه امروزی این منطقه ایفا خواهد کرد. در ادامه روند انجام تحقیق، این سؤال مطرح است:

مفاهیم و اصول هویت‌ساز در معماری خانه‌های مورد بررسی کدامند و این مفاهیم به چه شکل در کالبد بنا نمود یافته‌اند؟

تحقیق حاضر شامل پاسخ به پرسش‌های فوق جهت دستیابی به هدف مطالعه است. معماران و صاحب‌نظران در این راستا اصول و چارچوب‌هایی را تبیین و مطرح نموده‌اند که برخی از آن‌ها در قالب جدول ۱ ارائه شده است. اما چارچوب‌ها و اصول بیان شده از یک سو به علت عدم پوشش همه جانبه و از سویی دیگر به دلیل عدم تبیین و معرفی نمونه اجرایی جهت بررسی و شناخت عینی اصول و ارزش‌های ذکر شده، بسیار کلی ارزیابی می‌شود؛ که این عامل باعث شده تا معماران و طراحان معاصر نتوانند به‌طور شایسته‌ای اصول و ارزش‌های نهفته در وجوه کالبدی و غیرکالبدی این گنجینه‌های معماری را در مسکن و ابنیه معاصر به نمایش بگذارند و ادامه دهنده این معماری ارزشمند و اصولی باشند.

جدول ۱: دیدگاه اندیشمندان صاحب‌نظر در مورد مشخصه‌ها و مفاهیم هویت‌ساز معماری ایران

سال انتشار	عنوان پژوهش	مفاهیم هویت‌بخش	اندیشمندان صاحب‌نظر
۱۳۷۶	ارزش‌های پایدار در معماری ایران	کمال‌گرایی، رمز و راز (چند بنیانی)، واجد مرکزیت، تداوم، اشتراک و همبستگی و متمایز بودن در منطقه	علی اکبر صارمی
۱۳۷۴	یگانگی عمل و نظر در سخن متفکران معاصر	سیطره معنویت، اتحاد زیبایی و سودمندی یکپارچگی، هماهنگی با محیط، شناخت عمیق مصالح، خلق معماری برپایه کیهان‌شناسی مقدس، آمادگی برای پذیرش نیازها و تغییر شرایط و وفادار ماندن به حقیقت ازلی	سید حسین نصر
۱۳۸۲	سبک‌شناسی معماری ایران	مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی	کریم پیرنیا
۱۳۷۴	معماری ایران در سخن از چهار نسل از معماران صاحب‌نظر	بینش نمادین، انطباق محیطی، نوآوری الگوی مثالی باغ بهشت، مقیاس انسانی مشارکت اجتماعی و نظام‌های فضایی مثبت	نادر اردلان
۱۳۷۸	الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران	درون‌گرایی، پیوند معماری با طبیعت مرکزیت، انعکاس، هندسه، شفافیت و تداوم، راز و ابهام، تعادل موزون و توازن حساس	داراب دیبا

درجه حرارت هوای قسمت‌های داخلی دارند. فلات ایران در منطقه جغرافیایی خشک واقع شده است. آب و هوای خشک از آفریقای شمالی و خاورمیانه تا ایران و آسیای مرکزی امتداد می‌یابد که در نتیجه متوسط بارش در ایران کمتر از میانگین جهانی است (Köppen, 2014). ایران به‌طور کلی به‌عنوان یک کشور خشک طبقه‌بندی شده است. دانشمندان ایرانی، تقسیمات اقلیمی ایران را بر اساس روش کوپن انجام داده‌اند. تقسیمات چهارگانه اقلیم ایران را که توسط دکتر حسن گنجی پیشنهاد شده، می‌توان مورد استفاده قرار داد. وی تقسیم‌بندی کوپن را با کمی تغییر و با توجه به عوارض جغرافیایی کشور به چهار منطقه اصلی آب و هوایی تقسیم کرده است:

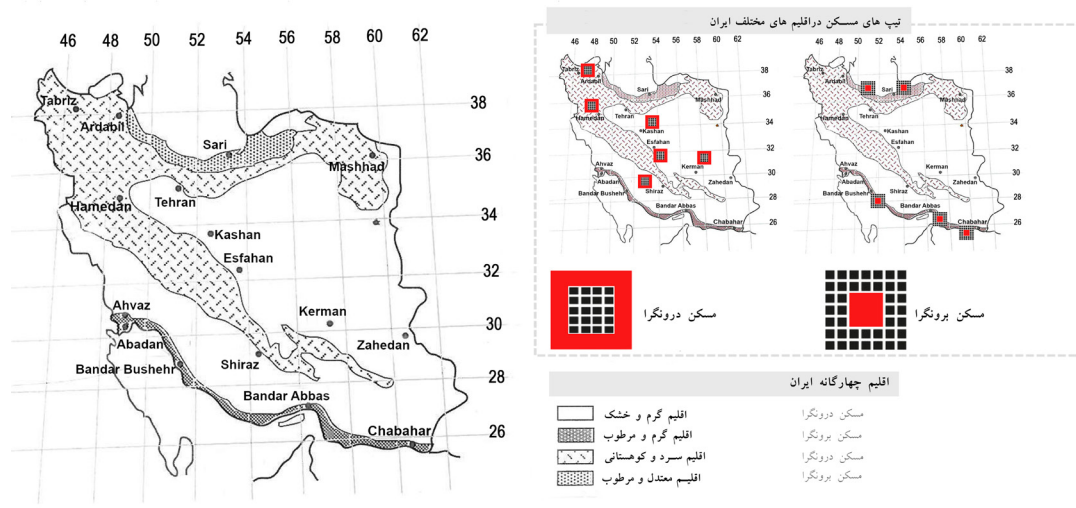
- ۱- کرانه جنوبی دریای خزر
- ۲- کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان
- ۳- نواحی کوهستانی و مرتفع فلات
- ۴- دشت‌های فلات (Kasmai, 2008).

در راستای پاسخگویی به سؤال تحقیق و در جهت تحقق اهداف پژوهش، ابتدا لزوم آشنایی با اقلیم ایران و منطقه مورد پژوهش و همین‌طور موقعیت مکانی شهر کاشان امری ضروری است.

۱-۱- تقسیمات اقلیمی در ایران

اصولاً در بسیاری از مناطق جهان، اقلیم به وسیله عرض جغرافیایی و ارتفاع از سطح دریا مشخص می‌شود. کشور ایران با قرار گرفتن بین ۲۵ و ۴۰ درجه عرض جغرافیایی شمالی، در منطقه گرم قرار دارد و از نظر ارتفاع نیز، فلات مرتفعی است که مجموع سطوحی از آن که ارتفاعشان از سطح دریا کمتر از ۴۷۵ متر است، درصد بسیار کمی از سطح کل کشور را تشکیل می‌دهند. با وجود این که ایران دارای دو حوزه بزرگ آب (دریای خزر و خلیج فارس) است، به دلیل وجود رشته کوه‌های البرز و زاگرس و نحوه قرارگیری آن‌ها، اثرات این دو حوزه محدود به نواحی بسیار نزدیک به آن‌هاست و این حوزه‌ها، به ندرت اثری در تعدیل

شکل ۱: حدود تقسیمات چهارگانه اقلیمی در ایران - محدوده جاگیری مسکن درون‌گرا و شهر کاشان در نقشه ایران

شرایط در دشت با تابستان‌های بسیار گرم متأثر از شرق (کویر مرکزی) و زمستان‌های نسبتاً معتدل است. در تقسیمات چهارگانه اقلیمی ایران، کاشان در اقلیم خیلی گرم و خشک (فلات مرکزی) واقع شده است (شکل ۱). از مشخصات اقلیم گرم و خشک در کاشان، تابستان‌های گرم و خشک و زمستان‌های سرد که موجب تابش شدید آفتاب و تولید انرژی در سطوح افقی ۷۰۰ تا ۸۰۰ کیلو کالری در ساعت در متر مربع را می‌شود (Mir Miran, 2010, p. 12).

۲. ابزار و روش تحقیق

روش به‌کارگرفته شده در این پژوهش، از نوع کیفی است که با رویکرد توصیف و تحلیل محتوی صورت گرفت. در راستای شناسایی و تبیین اصول و مفاهیم هویت‌ساز در خانه‌های شهر کاشان، به بررسی دو نمونه از خانه‌های

۱-۲- خصوصیات جغرافیایی، اقلیمی شهر کاشان

شهر کاشان در طول شرقی ۵۱ درجه و ۲۷ دقیقه و عرض شمالی ۳۳ درجه و ۵۹ دقیقه از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد. این شهر در ۲۳۵ کیلومتری جنوب تهران و ۲۵۰ کیلومتری شمال شهر اصفهان واقع شده است. شهر کاشان از طرف شمال و شرق به شهرستان آران و بیدگل در کویر مرکزی ایران، از جنوب به شهر نطنز و قمصر و ارتفاعات مشرف به آن و از غرب به شهر نیاسر و مشهد اردهال و ارتفاعات مشرف به آن‌ها محدود است. شهر و منطقه شهری کاشان از بارندگی بسیار کم زیر ۱۵۰ میلی‌متر، کمبود آب و درجه حرارت متفاوت دشت و کوهپایه‌ها برخوردار است. شرایط اقلیمی پای کوه خشک و نیمه‌خشک با تابستان‌های معتدل و زمستان‌های سرد و

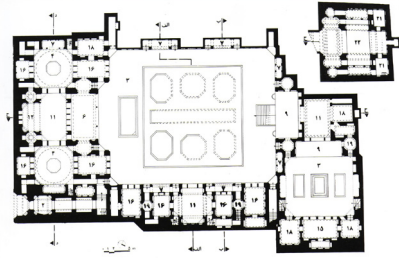
مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده، عکاسی و مصاحبه عمیق با ریش‌سفیدان و اهالی قدیمی محدوده مورد مطالعه، که تجربه زندگی در خانه‌های درون‌گرای قدیمی شهر کاشان را داشته‌اند. پس از انجام مصاحبه عمیق با ۱۲ نفر از ساکنین خانه‌های قدیمی محدوده مورد مطالعه در شهر کاشان و همچنین مشاهده و برداشت‌های میدانی از نمونه‌های انتخاب شده، به شناسایی و تبیین اصول و مفاهیم هویت‌ساز در خانه‌های مورد بررسی کاشان پرداخته شد.

تاریخی این شهر پرداخته شد. که در ادامه پژوهش به معرفی این خانه‌ها پرداخته شد (شکل‌های ۲ و ۳). در گام نخست پژوهش مطالعاتی در جهت تدوین چارچوب نظری تحقیق با استفاده از ابزار مطالعات کتابخانه‌ای و استنادی انجام یافت. در گام بعدی پژوهش، مورد مطالعاتی انتخاب شده، مورد ارزیابی و مطالعه قرار گرفتند. مورد مطالعاتی انتخاب شده متعلق به عصر قاجار می‌باشند، که از بناهای کامل به لحاظ کیفیت و تنوع فضایی به شمار می‌روند. انتخاب نمونه‌ها به صورت تصادفی انجام گرفت. ابزار مورد استفاده در مرحله بررسی نمونه‌ها، عبارت‌اند از:

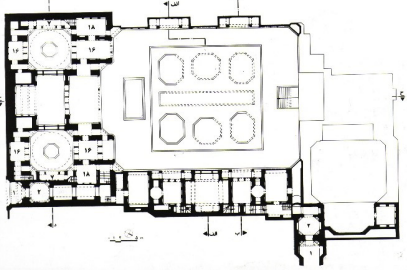
شکل ۲: معرفی مورد مطالعاتی (خانه طباطبایی)

خانه طباطبایی

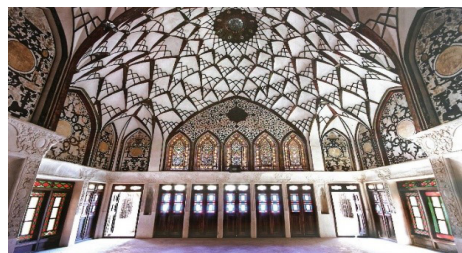
خانه طباطبایی‌ها در محله سلطان امیر احمد و در مجاورت بقعه امامزاده سلطان امیر احمد قرار گرفته است و دارای دو بخش اندرونی و بیرونی می‌باشد. بر خلاف سایر خانه‌های کاشان که معمولاً حیاط اندرونی وسیع‌تر از حیاط بیرونی بوده، در این بنا حیاط وسیع‌تر و بزرگتر به بیرونی اختصاص داده شده است. بنابراین مهم‌ترین بخش خانه قسمت بیرونی آن است که در هر طرف حیاط، فضاهایی ساخته شده و در هر جبهه یک فضای اصلی در میانه نشسته و فضاهای دیگر در نما به مانند حامیان این عنصر میانی به نظر می‌رسد. مهم‌ترین مجموعه فضایی حیاط بیرونی که جهت‌گیری جنوب شرقی- شمال غربی دارد در جبهه جنوب شرقی واقع شده است. ارتفاع این جبهه از سایر قسمت‌های نما بیشتر است و قوسی نیم دایره بر فراز نمای ایوان ستون‌دار آن خودنمایی می‌کند و اجرای چنین قوسی عظمت و شکوه این بنا را دو چندان کرده است. تمامی این جبهه، بر روی یک صفه‌ای کمتر از یک متر قرار گرفته است. جبهه جنوب غربی بخش تابستانه بنا است که مشتمل بر یک تالار در میانه و چهار اتاق سه‌دری در طرفین آن می‌باشد. این بخش از آن جهت تابستان‌نشین است که نورگیری شمالی دارد و سقف بلند اتاق‌ها باعث دوران و گردش هوا در فضا و مانع محبوس شدن گرما می‌شود.

پلان طبقه زیرزمین - پلان طبقه اول

پلان طبقه دوم

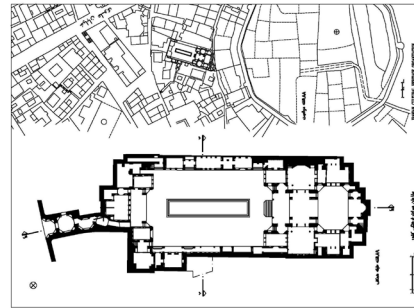
جبهه شمال شرقی بخش زمستانه بنا است ارتفاع کف تا سقف اتاق‌ها کم‌تر است و دو پوسته بودن پوشش سقف موجب حبس گرما می‌شود. هم چنین جهت قرارگیری حیاط بیرونی به صورتی است که آفتاب‌گیر بیش‌تری دارد. فضاهای مجموعه شمال شرقی بنا همانند جبهه تابستانه از تالار میانی و چهار اتاق سه‌دری تشکیل شده است. در جبهه شمال غربی حیاط، مهتابی نسبتاً وسیعی در میانه نما واقع شده است که در پس مهتابی، تالاری قرار گرفته که از سه جبهه به سه حیاط مجاور خود (یکی به حیاط بیرونی و دوتای دیگر به حیاط‌های اندرونی مجاور آن) گشوده می‌شود. بخش دوم خانه یعنی اندرونی آن دو حیاط قرینه است که در جبهه شمال غربی حیاط بیرونی و در طرفین تالار پنج در واقع شده است. دو حیاط اندرونی این خانه بر حیاط بیرونی عمود می‌باشند و دارای فضاهایی چون اتاق‌های سه‌دری، پنج‌دری و مهتابی هستند.

دستگاه ورودی این خانه به علت موقعیت زمین در انتهای یک کوچه باریک قرار گرفته است که این کوچه به صورت‌گذری سرپوشیده در آمده بنابراین بر خلاف سایر خانه‌ها، گذر نیمه‌باز نقطه آغاز دستگاه ورودی خانه می‌باشد. مسیر ورودی خانه ترکیبی از چند فضای متوالی است که در پیچی ۹۰ درجه ورودی را به حیاط متصل می‌کند.

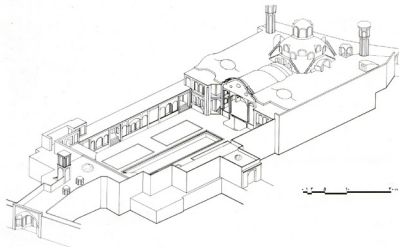
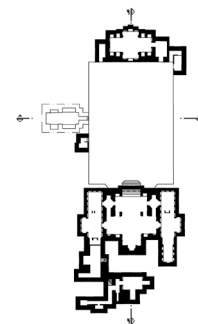
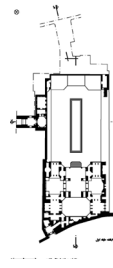
شکل ۳: معرفی مورد مطالعاتی (خانه بروجردی‌ها)

خانه بروجردی‌ها

خانه تاریخی بروجردی که در محله قدیمی سلطان امیر احمد کاشان قرار دارد و هم اکنون محل اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کاشان است؛ نمونه یکی از خانه‌های مسکونی دوره قاجار بوده که در سال ۱۲۸۰ هجری قمری توسط یکی از بازرگانان معروف کاشان به نام حاج سیدحسن نطنزی ساخته شده است. اما بعضی از تزئینات بدنه داخلی هشتی ورودی آن در سال ۱۲۹۵ هجری قمری انجام گرفته است. این خانه شامل دو قسمت بیرونی و اندرونی است و محلی که فعلاً در معرض دید عموم است، قسمت بیرونی این خانه است. در بدو ورود به این خانه وارد هشتی ورودی خانه می‌شویم که درب ورود به قسمت اندرونی خانه هم در این هشتی قرار گرفته است. پس از آن از راهرو نسبتاً طولانی و شیب‌دار گذشته و وارد حیاط می‌شویم. در کنار این راهرو ایوان شمالی خانه قرار دارد، در قسمت شمالی ایوان یک پنج دری واقع است که محل پذیرایی مهمانان بوده و در دو طرف آن دو اتاق بهار خواب قرار دارد که به علت نور مناسب و گرمای زیاد، بیشتر در زمستان مورد استفاده قرار می‌گرفته، دیوار بیرونی اتاق‌های این ایوان و نیز داخل اتاق پنج دری با گچ‌بری‌های بسیار ظریف با طرح گل و مرغ زینت یافته است.

سایت پلان - پلان طبقه همکف

پلان طبقه اول

پلان طبقه همکف

تصاویر سه بعدی

در داخل حیاط یک حوض بزرگ با باغچه‌های وسیع در اطراف آن، قرار دارد. مطبخ (آشپزخانه) در قسمت شمال شرقی قرار گرفته و در قسمت شرقی بنا اتاق‌ها و ایوان سرپوشیده‌ای به چشم می‌خورد که در جلو ایوان‌ها پله‌هایی جهت رفتن به سرداب‌ها (زیر زمین‌ها) ساخته شده که در جبهه‌های مختلف بنا واقعند که به وسیله بادگیرهایی بلند هوای آن‌ها تهویه و خنک شده و قابل استفاده در هوای گرم تابستان می‌شود. در قسمت جنوبی بنا تالار سرپوشیده‌ای به چشم می‌خورد که بر پیشانی آن می‌توان هنرنمایی استادکار ایرانی را نظاره‌گر بود به طوری که منافذ مشبکی که جهت تهویه هوای تالار در این قسمت تعبیه شده با گچ‌بری جالب و دیدنی درآمیخته و فوق‌العاده جالب و منحصر به فرد خودنمایی می‌نماید که از نظر طرح و اجراء در زمره آثار بدیع معماری سنتی است. تالار بزرگ سرپوشیده که محل برگزاری اعیاد و مراسم سوگواری بوده است، شامل یک ایوان که دارای سقف بلندی است، در جلو و یک قسمت شاه‌نشین در انتهای تالار که از قسمت‌های دیگر مرتفع‌تر بوده و دارای تزئینات خاصی است و نیز تالارهایی در دو طبقه در جنبین آن دیده می‌شود.

۳. الگوی کالبدی خانه‌های تاریخی کاشان

کرده اندرود جالبی به وجود می‌آوردند که بدان سیمگ گفته می‌شد و دیوارها، جرزها و ستون‌های اطراف را با آن پوشش می‌دادند. در طاق ایوان‌ها، مقرنس‌کاری‌ها و کاربردی‌ها و طاق نماها از یک نوع گچ‌بری سفید به صورت برجسته بر روی اندود کاه گل بهره می‌گرفتند. احداث سرداب‌های بزرگ جهت استفاده در تابستان‌های گرم، از جمله خصوصیات ویژه خانه‌های قدیمی مناطق گرم و خشک (کوپری) است. این سرداب‌ها گاه دارای غرفه‌ها، صفاها و طاق نماهای متعدد کوچک و بزرگ قرینه بودند. بادگیرهای بلند و جالب خانه‌ها که با فضای سرداب‌ها و زیرزمین‌ها ارتباط داشت به آسانی هوای داغ را به یک هوای ملایم و مطبوع تبدیل می‌کردند و از طریق دالان‌های هواکشی باعث تهویه این فضاها می‌شدند» (Farrokh Yar, 2011, p. 25).

پس از مطالعه و تحلیل نمونه‌های مورد بررسی در تمام وجوه عملکردی و اصول شکل‌دهنده کالبد، نتایج حاصله در این بخش ارائه می‌شود. چنان‌که در عنوان تحقیق ذکر شد، هدف پژوهش شناسایی، تبیین مفاهیم و عناصر هویت‌ساز در خانه‌های درون‌گرای شهر کاشان می‌باشد که نتایج حاصله نیز به تبع از عنوان مقاله، در دو بخش مفاهیم (اصول فکری شکل‌دهنده کالبد) و عناصر (ویژگی‌های کالبدی) مورد ارزیابی و ارائه قرار می‌گیرد؛ که ابتدا به تبیین عناصر معماری خانه‌های شهر کاشان پرداخته شد.

۳-۱- عناصر معماری شکل‌دهنده خانه‌های مورد مطالعه در شهر کاشان

عناصر و الگوهای معماری شکل‌دهنده مسکن در شهر کاشان به دو بخش عناصر طبیعی و عناصر کالبدی تقسیم می‌شوند که هر کدام دارای زیر مجموعه‌هایی هستند که در جدول زیر ارائه شد:

به‌طور کلی تأثیر اقلیم گرم و خشک مناطق مرکزی بر شکل‌گیری مسکن در دوران تاریخی به گونه‌ای بوده که بدون استثناء همه فضاها حول یک فضای مرکزی شکل گرفته‌اند، که این شکل‌گیری فضاها متعدد از نظم و انضباط خاصی تبعیت می‌کند؛ «از آستانه جلوخان ورودی و هشتی و دالان و پیشخوان گرفته تا راهرو و غلامگرد و حیاط و مهتابی و بهار خواب و مطبخ و غیره همه و همه به صورت منظم در کنار هم ردیف شده‌اند» (Farrokh Yar, 2011, p. 20). این عنصر با نام «حیاط مرکزی» و به‌عنوان یک عنصر کلیدی در مسکن این اقلیم (گرم و خشک) شناخته می‌شود. هر دو نمونه مورد بررسی در مقاله متشکل از سردر ورودی که مزین به کوبه‌هایی مختص به زنان و مردان است، هشتی و دالان‌های متعدد دارند که فضای بیرونی بنا را از فضاهای درونی مجزا می‌نمایند. هر دو نمونه مورد مطالعه، ویژگی‌هایی از توجه سازنده و معمار به تقسیمات و سلسله‌مراتب فضایی را به همراه دارند؛ به‌گونه‌ای که هر خانه دارای تقسیمات اندرونی و بیرونی و متشکل از حیاط‌های مشجر و وسیع هستند. «طاق‌های پنج دری و سه دری متناسب با فصول مختلف در اطراف حیاط جای می‌گرفتند. از جمله مهم‌ترین فضاها در این خانه‌ها، ایوان‌ها و تالارهای بزرگ بودند که در ضلع شمالی و جنوبی حیاط ساخته می‌شدند و در پنجره‌های آن‌ها عموماً با شیشه‌های رنگی و اشکال مختلف متناسب با موقعیت فصلی فضاها زینت می‌یافتند.

خانه‌های قدیمی از تزیینات بسیار زیبا و پرکاری برخوردار بودند؛ این تزیینات را گچ‌بری، آئینه‌کاری و نقاشی تشکیل می‌داد.

با استفاده از خاک رس نرم (که قرمز رنگ بود) و کاه الک

جدول ۲: عناصر معماری تشکیل‌دهنده خانه‌های مورد مطالعه در شهر کاشان

عناصر طبیعی	عناصر کالبدی
آب باد نور گیاه ورودی هشتی شاه‌نشین دالان‌رابط ایوان تالار مهتابی بادگیر حوضخانه مرکزی حیاط	

۳-۲- مفاهیم و اصول تشکیل‌دهنده خانه‌های شهر کاشان

مفاهیم و اصول فکری تأثیرگذار بر شکل‌گیری خانه‌های مورد مطالعه در شهر کاشان عبارت‌اند از: درونگرایی، مرکزگرایی، ارتباط معماری با طبیعت، به‌کارگیری اصول هندسی در شکل‌گیری فضاها و تصاویر بصری در کالبد، توجه به رعایت سلسله‌مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان، انعطاف‌پذیر بودن فضاها، تناسب و تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با بوم و اقلیم

منطقه؛ از جمله مواردی بودند که به‌عنوان مفاهیم قطعی و شفاف در شکل‌گیری معماری خانه‌های شهر کاشان مشاهده و لمس شد. در ادامه تبیین مفاهیم هویت‌ساز خانه‌های مورد مطالعه، برخی ویژگی‌ها و مفاهیم نیز با کیفیت تأثیرگذاری نسبی ارزیابی شد (به‌صورت کامل و قطعی نمی‌توان به‌عنوان یک اصل هویت‌ساز شناخت) که عبارت‌اند از: خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا، مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا، شفافیت و تداوم.

جدول ۳: مفاهیم و اصول تشکیل‌دهنده خانه‌های مورد مطالعه در شهر کاشان

اصول و مفاهیم	وضعیت در نمونه‌های مورد مطالعه
درونگرایی	قطعی
توجه به رعایت سلسله مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان	قطعی
مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا	نسبی
به‌کارگیری اصول هندسی در شکل‌گیری فضاها و تصاویر بصری در کالبد	قطعی
انعطاف‌پذیر بودن فضاها	قطعی
اصول و مفاهیم	وضعیت در نمونه‌های مورد بررسی
خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا	نسبی
مرکزیت	قطعی
ارتباط معماری با طبیعت	قطعی
شفافیت و تدام	نسبی
تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با اقلیم منطقه	قطعی
انعکاس	قطعی
راز و ابهام	قطعی

۴. بحث

دیدگاه محققان و اندیشمندان صاحب‌نظر در مورد عناصر و مفاهیم هویت‌ساز معماری ایران همواره مورد استناد و ارجاع تحقیقات و پژوهش‌های مختلف بوده است؛ اما تحقیقات بسیار معدودی به بررسی و واکاوی عناصر و مفاهیم هویت‌ساز مسکن در یک محدوده جغرافیایی خاص پرداخته است؛ از این‌رو در بخش بحث و گفتگو در راستای ارزیابی و مقایسه نتایج حاصل از تحقیق در نمونه‌های مورد بررسی به نقل نظرات محققان و پژوهشگران در ارتباط با هر کدام از مفاهیم و عناصر هویت‌ساز ذکر شده در مسکن پرداخته خواهد شد.

چنان‌که پیشتر و در بخش نتایج ارزیابی نمونه‌ها ذکر شد، در زمینه تبیین مفاهیم هویت‌ساز در خانه‌های شهر کاشان، برخی از مفاهیم و اصول ذهنی که همواره صاحب‌نظران متعددی بر وجود آن‌ها تأکید داشته‌اند، در ارزیابی و مطالعه نمونه‌ها در این پژوهش نیز مورد تأکید واقع شد. این مفاهیم و اصول فکری عبارت‌اند از: درونگرایی، مرکزگرایی، ارتباط معماری با طبیعت، به‌کارگیری اصول هندسی در شکل‌گیری فضاها و تصاویر بصری در کالبد، توجه به رعایت سلسله مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان، انعطاف‌پذیر بودن فضاها، تناسب و تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با بوم و اقلیم منطقه.

برخی مفاهیم و اصول فکری نیز که مورد تأکید پژوهشگران بود، تأثیرگذاری نسبی در نمونه‌های مورد بررسی داشت که عبارت‌اند از:

مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا، خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح موجود همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا، شفافیت و تداوم.

• مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا؛ که پیرنیا (Pirnia, 2003) در کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران» به‌عنوان یکی از اصول معماری ایران معرفی می‌نماید، در این تحقیق تأثیرگذاری این مفهوم با کیفیت «نسبی» ارزیابی شد. بر اساس بررسی‌های انجام شده در نمونه‌های مورد بررسی تناسب و تعادل بین اندام انسانی و اندام بنا در پلان (طول و عرض فضاها) و همین‌طور در کالبد خارجی رعایت شده است، اما آنچه که وضعیت این مفهوم ذهنی را که بایستی در کالبد بنا نمود، باید، را در این تحقیق به‌صورت نسبی ارزیابی می‌کند، عدم تناسب و تعادل در فضاهای داخلی و ارتفاع برخی از فضاهاست که به‌صورت یک فضای مرتفع در نظر گرفته شده است. این برداشت، در ایوان، تالار و شاه‌نشین‌های هر دو نمونه بررسی شده به وضوح قابل درک است؛ مرتفع شدن فضاهای شاه‌نشین‌ها به‌گونه‌ای است که القاء کننده حس تفاخر و قدرت صاحب ملک در این فضاهاست تا مردم‌واری و تناسب.

• خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح موجود همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا نیز همواره در مراجع و متون مختلف مورد تأکید صاحب‌نظران و پژوهشگران متعدد قرار گرفته است؛ که پیرنیا (Pirnia, 2003) در کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران» اصل «خودبسندگی» را به‌عنوان یکی از اصول معماری ایران معرفی می‌نماید، که در این تحقیق تأثیرگذاری این مفهوم با کیفیت و

به منظره‌ای است که نمی‌توان آن را در قالب محدود و تمامیت یافته تفسیر کرد. این فضا حامل پیام از پدیده‌ای است که پدیده دیگری در درون خود دارد و حرکت به سوی آن، حرکتی به سوی بخش دیگر فضا است با کلیت و جامعیتی گسترده، هندسه ۲ و ۳ بعدی تشکیل‌دهنده این معماری، به دلیل تداوم نیروهای متکی بر محورهای پیچیده در تقابل مکانی، نگاه و مسیر را از طریق شفافیت منظر، تنظیم و تعریف می‌کند» (Diba, 1999).

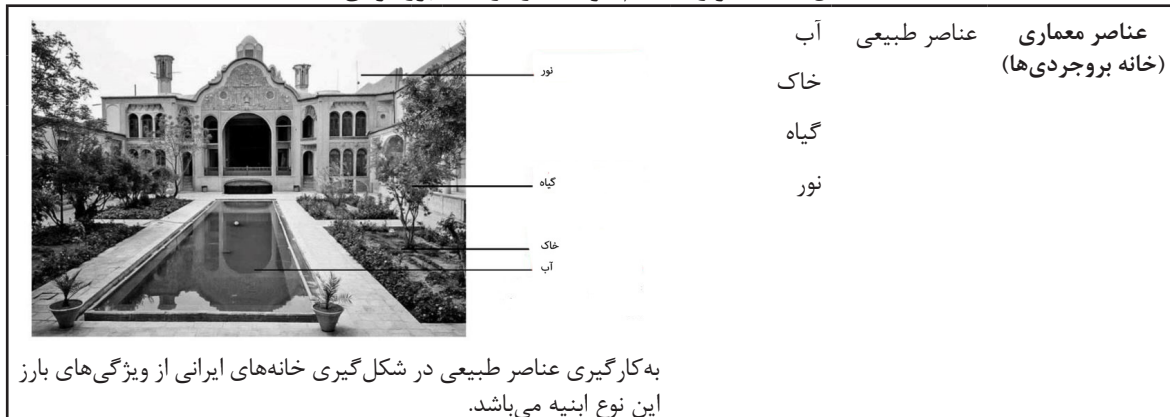
در این تحقیق بر اساس مطالعات میدانی و مشاهدات انجام یافته از نمونه‌های مورد بررسی، تأثیرگذاری عامل «شفافیت و تداوم» نیز با کیفیت و تأثیرگذاری «نسبی» ارزیابی شد. چنان‌که در نمونه‌های بررسی شده، سیر ارتباط فضاها (بیرونی به اندرونی و بالعکس) و جابجایی در محیط بسیار نامفهوم و پر پیچ و خم بود؛ چنان‌که ارتباط بین فضاها برای فردی که برای نخستین بار وارد این خانه‌ها می‌شد بسیار مبهم و غیر قابل درک بود؛ کما این‌که ارتباط فضاهای موجود در یک بخش بسیار شفاف و گویا بود. برای مثال اتاق‌ها و فضاهای جانبی شکل گرفته در حول حیاط مرکزی از شفافیت و سیالیت فضایی برخوردار بود.

شایان ذکر است که برخی از صاحبانظران و محققان در ارتباط با توصیف خصوصیات شکل‌دهنده معماری ایرانی کلیدواژه‌هایی را مطرح کرده‌اند که در نمونه‌های مورد بررسی در این تحقیق اصلاً قابل لمس و درک نبود، خصوصیات همچون: پرهیز از بیهودگی که پیرنیا (Pirnia, 2003) در کتاب «سبک شناسی معماری ایران» این مهم را به‌عنوان یک اصل در شکل‌گیری ابنیه ایرانی می‌داند. عامل دیگری از این دست «انعکاس» می‌باشد که دیبا در تحقیقی با عنوان «الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران - معماری و فرهنگ» این عامل را به‌عنوان یک ویژگی در شکل‌گیری خانه‌های درون‌گرا مطرح می‌کند؛ در حالی که در طی تحقیق حاضر چنین مفهومی در نمونه‌های مورد ارزیابی لمس و درک نگردید.

تأثیرگذاری «نسبی» ارزیابی شد. قسمت اعظم ابنیه شکل گرفته در منطقه کاشان، با به‌کارگیری مصالحی چون خاک و مشتقات آن که بر گرفته از همان منطقه است، ایجاد شده است. اما آنچه که در حصول نتیجه نسبی در ارزیابی اصل خودبسندگی در نمونه‌های مورد بررسی تأثیر داشته، به‌کارگیری مصالحی همچون چوب و شیشه است که از نقاطی دیگر به محل ساخت و ساز پروژه انتقال داده شده و معماری این منطقه را شکل داده است. با این تفاسیر منطقی است که رعایت اصل خودبسندگی در نمونه‌های مورد بررسی را نسبی ارزیابی کرد.

• شفافیت و تدام یکی دیگر از عوامل و اصول مؤثر در شکل‌گیری معماری ایرانی است که در نمونه‌های بررسی شده، با کیفیت «نسبی» ارزیابی شد. چنان‌که در برخی از فضاها مانند شاه‌نشین، تالار و در امتداد آن ایوان گشایش‌های فضایی در خطوط افقی و عمودی باعث ایجاد منظره و دید دل‌نواز شده است و حتی فضاهایی مانند بهارخواب با گشودگی سقف‌هایشان، رویای آسمان پر ستاره و سخاوتمند کویر را برای اهالی خانه دست یافتنی کرده است. اما با این وجود نمی‌توان از دلان‌های پر پیچ و خم و مطبخ (آشپزخانه) تاریک و نور کم از شفافیت فضا می‌کاهد، چشم‌پوشی کرد. در ارتباط با توضیح شفافیت و تداوم، دیبا در تحقیقی با عنوان «الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران» چنین می‌نگارد: «نقطه مقابل مفهوم فضای بسته و تمام‌شده، مفهوم شفافیت و تداوم قرار دارد، در چنین فضایی، مسیر حرکت انسان و یا نگاه او در تداومی پیوسته صورت می‌گیرد، به طوری که گشایش‌های فضایی در خطوط افقی و عمودی موجب شفافیت^۱ در لابه‌لای دیوارها و ستون‌ها می‌شود که دورنما و منظر نهایی در افقی لایتناهی و مستهیل، مجدداً جان و جلوه تازه به خود می‌گیرد، در لابه‌لای بدنه بناهای معماری ایران، فضا هیچ‌گاه با قاطعیت مشخص نمی‌شود و ابهام ترکیبات پیچیده آن به دلیل غنا بخشیدن

شکل ۴: عناصر و مفاهیم هویت‌ساز در خانه بروجردی‌ها

عناصر معماری (خانه بروجردی‌ها)	عناصر کالبدی	ورودی
درون‌گرایی	توجه به رعایت سلسله مراتب	هشتی
مفاهیم هویت‌ساز (خانه بروجردی‌ها)	مردم‌واری	شاه‌نشین
به کارگیری اصول هندسی	انعطاف‌پذیر بودن فضاها	دالان‌رابط
خودبسندگی	مرکزیت	ایوان
ارتباط معماری با طبیعت	ارتباط معماری با طبیعت	تالار
شفافیت و تدام	همسازی با اقلیم	مहतایی
انعکاس	انعکاس	بادگیر
راز و ابهام	راز و ابهام	حوضخانه

عناصر کالبدی هویت‌ساز در خانه بروجردی‌ها در این شکل کاملاً گویا است.

عناصر کالبدی هویت‌ساز در خانه بروجردی‌ها در این شکل کاملاً گویا است.

درون‌گرایی
توجه به رعایت سلسله مراتب
مردم‌واری
به کارگیری اصول هندسی
انعطاف‌پذیر بودن فضاها
خودبسندگی
مرکزیت
ارتباط معماری با طبیعت
شفافیت و تدام
همسازی با اقلیم
انعکاس
راز و ابهام

• راز و ابهام، شفافیت و تداوم، ارتباط معماری با طبیعت و همین‌طور به کارگیری اصول هندسی تر تصاویر فوق از بنای موردنظر قابل تشخیص است.

درون‌گرایی، مرکزیت و رعایت سلسله مراتب در این پلان کاملاً مشهود است.

(Ganjnameh, 2015)

شکل ۵: عناصر و مفاهیم هویت‌ساز در خانه طباطبایی

عناصر معماری (خانه طباطبایی)	عناصر طبیعی	آب
نور	خاک	خاک
گیاه	گیاه	گیاه
نور	نور	نور

به کارگیری عناصر طبیعی در شکل‌گیری خانه‌های ایرانی از ویژگی‌های بارز این نوع ابنیه می‌باشد.

	<p>عناصر معماری (خانه طباطبایی)</p> <p>عناصر کالبدی</p> <p>ورودی</p> <p>هشتی</p> <p>شاه نشین</p> <p>دالان رابط</p> <p>ایوان</p> <p>تالار</p> <p>مهمتایی</p> <p>بادگیر</p> <p>حوضخانه</p> <p>حیاط مرکزی</p>
<p>عناصر کالبدی هویت ساز در خانه بروجردی ها در این شکل کاملاً گویا است.</p>	<p>مفاهیم هویت ساز (خانه بروجردی ها)</p> <p>درون گرایی</p> <p>توجه به رعایت سلسله مراتب</p> <p>مردم واری</p> <p>به کارگیری اصول هندسی</p> <p>انعطاف پذیر بودن فضاها</p> <p>خودبسندگی</p> <p>مرکزیت</p> <p>ارتباط معماری با طبیعت</p> <p>شفافیت و تدام</p> <p>همسازی با اقلیم</p> <p>انعکاس</p> <p>راز و ابهام</p>
	<p>درون گرایی، مرکزیت و رعایت سلسله مراتب در این پلان کاملاً مشهود است.</p> <p>راز و ابهام، شفافیت و تداوم، ارتباط معماری با طبیعت و همین طور به کارگیری اصول هندسی تر تصاویر فوق از بنای مورد نظر قابل تشخیص است.</p> <p>تناسب ابعاد و اندازه های به کاررفته در این بنا حاکی از توجه معمار به اندازه های انسانی می باشد.</p> <p>حضور آب، گیاه و خاک در این بنا حاکی از همسازی معماری شکل گرفته با اقلیم منطقه است.</p> <p>ارتباط فضاهای در کنار هم با درب های متفاوت نمایانگر توجه معمار به شکل گیری فضاهای چند عملکردی می باشد که بیانگر انعطاف پذیر بودن فضا می باشد.</p>

(Ganjnameh, 2015)

۵. نتیجه گیری

عناصر کالبدی تقسیم شدند؛ عناصر طبیعی عبارتند از: آب، باد، نور، گیاه و عناصر کالبدی نیز عبارتند از: ورودی، دالان های رابط، هشتی، اتاق، ایوان، حیاط مرکزی، شاه نشین، تالار، بادگیر، حوضخانه. مفاهیم و اصول فکری تأثیرگذار بر شکل گیری خانه های مورد مطالعه در شهر کاشان عبارتند از: درون گرایی، مرکز گرایی، ارتباط معماری با طبیعت، به کارگیری اصول هندسی در شکل گیری فضاها

تحقیق حاضر با هدف شناسایی و تبیین عناصر و مفاهیم هویت ساز خانه های مورد بررسی در شهر کاشان انجام پذیرفت که در این راستا پس از بررسی دو نمونه از خانه های تاریخی شهر کاشان نتایج حاصله در دو قالب «عناصر هویت ساز» و همین طور «مفاهیم هویت ساز»، طبقه بندی و ارائه شد. عناصر هویت ساز در معماری خانه های مورد بررسی به دو قسمت عناصر طبیعی و

کاشان، برخی ویژگی‌ها و مفاهیم نیز با کیفیت تأثیرگذاری نسبی ارزیابی شد (به‌صورت کامل و قطعی نمی‌توان به‌عنوان یک اصل هویت‌ساز شناخت) که عبارت‌اند از: خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا، مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا، شفافیت و تداوم.

و تصاویر بصری در کالبد، توجه به رعایت سلسله‌مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان، انعطاف‌پذیر بودن فضاها، تناسب و تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با بوم و اقلیم منطقه؛ از جمله مواردی بودند که به‌عنوان مفاهیم قطعی و شفاف در شکل‌گیری معماری خانه‌های مورد مطالعه شهر کاشان مشاهده شد. در ادامه تبیین مفاهیم هویت‌ساز خانه‌های مورد مطالعه در شهر

جدول ۴: عناصر و مفاهیم هویت‌ساز در معماری خانه‌های مورد مطالعه شهر کاشان - عناصر طبیعی، عناصر کالبدی و مفاهیم

عناصر معماری تشکیل دهنده خانه‌های مورد بررسی در شهر کاشان	
عناصر طبیعی	عناصر کالبدی
آب باد نور گیاه ورودی هشتی شاه‌نشین دالان‌رابط ایوان تالار مهتابی بادگیر حوضخانه حیاط مرکزی	
اصول و مفاهیم هویت‌ساز در خانه‌های مورد بررسی	
درونگرایی	وضعیت در نمونه‌های مورد بررسی
توجه به رعایت سلسله‌مراتب و ارزش‌گذاری فضاها در پلان	قطعی
مردم‌واری یا رعایت تناسب بین اندام انسانی و اندام بنا	نسبی
به‌کارگیری اصول هندسی در شکل‌گیری فضاها و تصاویر بصری در کالبد	قطعی
انعطاف‌پذیر بودن فضاها	قطعی
خودبسندگی یا به‌کارگیری مواد و مصالح همان منطقه و اقلیم در ساخت بنا	نسبی
مرکزیت	قطعی
ارتباط معماری با طبیعت	قطعی
شفافیت و تداوم	نسبی
تعادل در ارتباط معماری با عناصر طبیعی و همساز بودن با اقلیم منطقه	قطعی
انعکاس	قطعی
راز و ابهام	قطعی

پی‌نوشت

1. Transparency

REFERENCES

- Avani, GH., Davari, R., & Nasr, R. (1995). Unity of Action and Opinion in the Words of Contemporary Scholars. *Journal of Abadi*, 5(19), 46-49.
- Diba, D. (1999). Inspirations and Interpretations of the Fundamental Concepts in Iranian Architecture. *Journal of Architecture and Culture*, 1, 45-61.
- Farrokh Yar, H. (2011). One Hundred Houses-One Hundred Plans, The Architectural Characteristics
- Ganjnameh. (2015). Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- Kasmai, M. (2008). Climate Architecture. Isfahan: Khak Press.
- Köppen, W. (2014). Climatic Classification, Retrieved June 5, 2015. From www.fao.org/kc-classification-en.asp
- Mir Miran, H. (2010). Comprehensive Civil and Developmental Plan of Kashan City. Tehran: Naqsh,e, Jahan-Pars Consulting Engineers of Ancient Houses in Arid Regions. Kashan: Islamic Azad University-Kashan Branch Press.
- Pirnia, K. (2003). The Stylistics of Iranian Architecture. Tehran: Soroush Press.
- Pirnia, K., Soleimanpour, M., Abolghasemi, L., Mirfendreski, M., Ardalan, N., Daneshdoust, Y., Diba, D., Sheikh Zeinodin, H., Tavasoli, M., Saremi, A., MirMiran, H., Hojat, M., Hayeri, M., & Soltanzadeh, H. (1995). Iranian Architecture in the Words of four Generations of Prominent Architects. *Journal of Abadi*, 5(19), 4-45.

نحوه ارجاع به این مقاله

یاران، علی؛ بهرو، حسین و نظام دوست، سید امیررضا. (۱۳۹۹). تبیین اصول هویت‌ساز در معماری خانه‌های طباطبایی و بروجردی. نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۳(۳۰)، ۲۰۱-۲۱۲.

DOI: 10.22034/AAUD.2019.177213.1845

URL: http://www.armanshahrjournal.com/article_108589.html

